

بررسی هویت شهری شهر مشهد و شناسایی مؤلفه های هویت ساز آن

مهسا ضمیری^{۱*}، محمد قضاویی^۲

دانشگاه دولتی بجنورد، mahsa.zamiri@hotmail.com
Mohammad.ghazaie@yahoo.com

چکیده

مشهد به عنوان یکی از قدیمی ترین شهرها و دومین شهر ایران از نظر جمعیتی شناخته می شود، که حضور بارگاه مقدس آقا علی بن موسی ارضا (ع) و آرامگاه های حکیم ابولقاسم فردوسی و نادر شاه افشار حاکی این مهم می باشند، لذا با روند رو به پیشرفت و امروزی شهر بررسی هویت شهری مشهد و شناسایی مؤلفه های تأثیر گذار در هویت شهری آن بسیار ضروری به نظر می رسد، لذا در این پژوهش سعی شده است تا با شناخت عناصری که در ذهن شهروندان به عنوان عناصر معرفی کننده شهر مشهد شناخته می شوند هویت شهری مشهد به لحاظ کالبدی و بر اساس تصویر ذهنی شهروندان مورد بررسی قرارگیرد. ۴۰۰ پرسشنامه میان شهروندان شهر مشهد که به صورت تصادفی انتخاب شده اند، توزیع شده و با استفاده از نتایج به دست آمده عناصر شکل دهنده به تصویر ذهنی شهروندان مشخص شده اند. حرم مطهر آقا علی بن موسی الرضا (ع) یکی از موثرترین عناصر شکل دهنده به تصویر ذهنی شهروندان مشهد است این در حالی است که عناصر دیگری که ریشه در تاریخ شهر مشهد دارند جای خود را با عناصری که تنها به خاطر تکرر استفاده ذکر شده اند عوض کرده اند. در نهایت با توجه به نتایج به دست آمده به نظر می رسد که هویت شهر مشهد بیش از هر چیزی وابسته به حرم بوده و سایر عناصر هویتی تأثیرات چندانی در هویت شهر و تصویر ذهنی شهروندان نداشته اند.

کلمات کلیدی: هویت شهری، مؤلفه های هویت ساز، شهر مشهد

۱- مقدمه

ارج و قرب عملی انسان ها برای یکدیگر به واسطه ی شباهت ها و تفاوت های میان آن ها تعیین می گردد. شباهت خواه واقعی، خواه ناشی از میل و گرایش باشد، اهمیتش به اندازه ی تفاوت هاست. این دو مفهوم در اغلب شکل های گوناگون، اصول بزرگ همه ی پیشرفت های درونی و برونی هستند. در واقع تاریخ فرهنگی نوع بشر را می توان به منزله ی تاریخ مخاصمه ها و کوشش های مسالمت جویانه میان این دو مفهوم دانست (جنکینز، ۱۳۸۱، ۷).

۱ و *- نویسنده مسئول: کارشناس ارشد شهرسازی، عضو هیئت علمی دانشگاه بجنورد، ۰۹۱۵۳۸۶۱۶۵۷
۲- دانشجوی کارشناسی ارشد برنامه ریزی شهری، دانشگاه شیراز

لینچ(۱۹۸۱) هویت را به عنوان یک شاخص که یک فرد می تواند یک مکان را به عنوان مکانی مجزا از سایر مکان ها تشخیص دهد تعریف می کند(Baris, ۲۰۰۹, ۷۲۴). شباهت ها و تفاوت های میان انسان ها به شکل گیری ابعاد هویت می انجامد. یکی از این ابعاد، هویت شهری است که از رهگذر شباهت های میان افراد به وجود می آید. هویت شهری، مفهومی است پیچیده و چند بعدی که در حال حاضر از سوی اهل نظر و اهل عمل در جامعه ی امروزین ما به منظور بیان خواسته ها و آرزوها برای یک شهر خوب و ایده آل به کار گرفته می شود(حسینی، ۱۳۸۸، ۸). گسترش روزافزون شهرها، اقدامات سریع عمرانی را طلب می کند و شهر ناگذیر از پذیرفتن تغییرات است. عدم شناخت و درک ساختار و استخوان بندی اصلی شهرها و عدم تلاش در جهت حفظ و احیا و سامان دهی آن موجب بروز لطمات فراوانی به ارزش های نهفته در شهرها و الگوی شهرسازی سنتی ایران شده است. تاثیر سوء برخی خیابان کشی های جدید را در متلاشی ساختن مجموعه های باارزش و کهن شهرها باید از آن جمله دانست که با شروع دوران جدید زندگی، کالبد شهرهای ایران بعد از سال ۱۳۰۰ ه.ق. منجر به از هم گسیختگی هویت قدیمی اکثر شهرهای ایران گردیده است(همان، ۵۵). در روند گسترش شهر، ساختمان هایی مانند مساجد و ابنیه ی تاریخی که در گذشته بر اساس ویژگی یادمانی خود، به شهر هویت می بخشیدند، اکنون در درجه ی دوم اهمیت قرار می گیرند. زیرا دیگر مرتفع ترین بناهای شهر نیستند و اثر مستقیم آنها بر مردم در حال تضعیف است و با از دست دادن مقیاس مناسب خود در رابطه با شهر، عملکرد آنها به عنوان نشانه نیز رو به زوال است(بهزادفر، ۱۳۸۶، ۴۰). برای شناخت هویت یک شهر می باید مؤلفه های سازنده آن را شناخت. آنچه که در اینجا اهمیت دارد گزینش متغیرهایی است که محتوای هویتی یک شهر را توضیح می دهند. هر شهر دارای مؤلفه های مختلفی است که هویت آن شهر را می سازند که دارای دو بعد عینی و ذهنی می باشند و از طریق سه محیط طبیعی، مصنوعی و انسانی از هم تفکیک می شوند. متغیرهای هر یک از این مؤلفه ها چنانچه دارای صفات منحصر به فردی باشند نقش شاخص و مؤلفه ی هویتی را ایفا می کنند. لذا در این تحقیق سعی می شود با شناخت مؤلفه های هویت ساز شهر مشهد به بررسی هویت شهر مشهد و نقش و جایگاه هویت آن در میان شهروندان پردازیم.

۲- روش تحقیق

روش تحقیق از نوع توصیفی - تحلیلی و کمی است که علاوه بر بهره گیری از مطالعات اسنادی از تکنیک پرسشنامه برای جمع آوری آمار و اطلاعات از پاسخ گویان استفاده شده است. با استفاده از فرمول آماری انتخاب حجم نمونه (فرمول کوکران)(حافظ نیا، ۱۳۸۳: ۴۰-۱۳۹) و سطح اطمینان ۰.۹۵ و خطای ۰.۰۵، نمونه ای به تعداد ۴۰۰ نفر از شهروندان شهر مشهد که به صورت اتفاقی انتخاب شدند برای پاسخ گویی به پرسشنامه ها انتخاب شدند.

۳- مبانی نظری

۳-۱- معانی و ریشه ی واژه ی هویت

در لغت نامه دهخدا در بیان ریشه و اصل کلمه ی هویت، لفظ «هو» آورده شده است و هو «خود» پنهانی مشاهده آن غیر را درست نیاید، تعریف شده است(دهخدا، ۱۳۷۲: ۲۰۸۴۷). هویت اشاره به غایت است و آن درباره خدای تعالی اشاره است به کنه و ذات او به اعتبار اسماء و با اشاره به غیبیبت آن. هویت گاه بر وجود خارجی اطلاق می شود و گاه بر ماهیت با تشخیص اطلاق می شود که عبارت است از حقیقت جزئی(همان: ۲۰۸۶۶). در بیان معنی هویت به واژه ی دیگری به نام «تشخص» نیز اشاره شده است که در واقع به آن به معنی معادل فارسی هویت نگریسته می شود. تشخص: جدایی و ممتاز شدن، تعیین یافتن، انفراد، شخصیت و بزرگی و آنچه بدان چیزی از غیر خود ممتاز شود چنانچه غیر دیگر در آن چیز مشارک آن نباشد، تعریف شده است(همان: ۵۹۰۸).

در فرهنگ فارسی معین نیز سه معنی عام و یک معنی خاص (فلسفی) برای واژه ی هویت ذکر شده است:

- ذات باری تعالی، هستی- وجود، آنچه موجب شناسایی شخص باشد(مثل ورقه هویت، شناسنامه)
- در فلسفه، هویت به حقیقت جزئی تعریف شده است. یعنی هرگاه ماهیت با تشخص لحاظ و اعتبار شود، هویت گویند و گاه هویت به معنی وجود خارجی است و مراد تشخص است و هویت گاه بالذات و گاه بالعرض است(معین، ۱۳۷۱: ۵۲۲۸).

در زبان های لاتین، واژه هویت را در برابر واژه «Identity» برگزیده اند. این واژه از قرن شانزدهم در زبان انگلیسی کاربرد داشته است و شکل های دیگر آن در سایر زبان های اروپایی از واژه ی «Identities» در لاتین متأخر گرفته شده است. «Identities» از دو بخش «Iden» به معنای «همان» و «Entities» به معنای وجود تشکیل شده است(بهبزادفر، ۱۳۸۷). بر طبق واژه نامه ی وبستر هویت تشخص ویژگی یا شرایط یک شخص یا یک چیز می باشد و از طرفی لینچ هویت را به عنوان یک شاخص که یک فرد می تواند یک مکان را به عنوان مکانی مجزا از سایر مکان ها تشخص دهد تعریف می کند(octay، ۱۹۹۸، ۱۷). هویت به صورت تنگاتنگی با حافظه گره خورده است. در واقع بمباران های رایج تصاویر تجاری و فرسایش حس پیوستگی بین گذشته، حال و آینده، وسیله ای برای به خطر انداختن حافظه و خاطره ها می باشند که می تواند منجر به بدبینی در مورد احتمال ایجاد هویت های معنی دار شود(Neill، ۲۰۰۴: ۱۰).

هویت یک هدف اصلی برای آینده ی خوب یک محیط است. مردم باید احساس کنند که قسمت هایی از محیط به آن ها تعلق دارد، قسمت هایی که آن ها چه به صورت فردی و یا جمعی بدون اهمیت به این موضوع که آیا آن بخش یا قسمت ها جزء دارایی های آن ها است یا خیر، مراقب آن ها هستند و نسبت به آن ها مسئول اند. محیط شهری باید محیطی باشد که مردم را به بیان نظراتشان جهت مداخله و تصمیم برای اینکه چه فعالیتی روی آن محیط انجام دهند تشویق می کند. درست مانند یک سمینار جایی که هر کس چیزهایی برای مشارکت در یک بحث همگانی دارد، محیط شهری باید مشارکت را تشویق کند. محیط شهری باید بیشتر برای کسانی که از آن استفاده می کنند و یا تحت تأثیر آن هستند تا برای مالکانشان طراحی شوند. این باید بی نامی و گم نامی را کاهش دهد(حتی اگر مردم این دو را بخواهند)؛ و آن باید حس هویت و حس هویت مردم و ریشه دار بودنشان را افزایش دهد و دقت و مسئولیت بیشتر را برای محیط فیزیکی شهرها تشویق کند(Jacobs&Appleyard، ۱۹۸۷، ۱۱۲).

۳-۲- هویت از دیدگاه صاحب نظران علوم مختلف

هویت از دیدگاه روانشناسی: مفهوم هویت در روانشناسی با نام «اریکسون» در هم آمیخته است. به نظر اریکسون، هویت خود انگاره ای است که در طی نوجوانی شکل می گیرد و افکار فرد را درباره اینکه کیست و چه کسی می خواهد باشد، با یکدیگر تلفیق می کند. وی معتقد است هر فرد در طول حیات خود هشت مرحله متوالی که سراسر گستره زندگی را در بر می گیرد طی می کند که در خلال آن باید با بحران هایی به طور جداگانه یا ناسازگارانه کنار بیاید. بحران نقطه ی عطفی است در هر مرحله ی رشد که فرد با آن مواجه می شود. یکی از مهمترین این بحران ها، بحران هویت است که در دوره ی نوجوانی عارض فرد می شود. وی بحران هویت را ناتوانی در دستیابی به هویت خود که در دوران نوجوانی پدیدار می شود تعریف می کند(نوربرگ شولتز، ۱۳۷۷: ۳۵۰).

هویت از دیدگاه جامعه شناسی: در جامعه شناسی نیز، مقوله ی هویت به عنوان یکی از مهمترین ویژگی و خصوصیات افراد و گروه های اجتماعی از جایگاه با اهمیتی برخوردار است و دیدگاه ها و نظریه های مختلفی در مورد آن ارائه شده است. به عقیده «گیدنز» هویت در واقع همان چیزی است که فرد، به آن آگاهی دارد. به عبارت دیگر، هویت شخص چیزی نیست که در نتیجه تداوم کنش های اجتماعی فرد به او تفویض شده باشد، بلکه چیزی است که

فرد باید آن را به طور مداوم و روزمره ایجاد کند و در فعالیت های بازتابی خویش مورد حفاظت و پشتیبانی قرار دهد (گیدنز، ۱۳۷۸: ۸۳-۸۲).

۳-۳- هویت از دیدگاه شهرسازان و معماران

کریستوفر الکساندر، هویت را تجسم کالبدی کیفیت های بی نام در بناها می داند، کیفیت هایی که مبنای اصلی حیات و روح هر انسان، شهر، بنا و یا طبیعت بکر هستند، اما نمی توان نامی برای آنها گذاشت (الکساندر، ۱۳۸۱، ۴۵۷). والتر بور معتقد است که هویت همان تفاوت های کوچک و بزرگی است که باعث بازشناخت یک مکان و خوانایی محیط می شود و حس دل بستگی محیط را به وجود می آورد (قطبی، ۱۳۸۷، ۸۱).

کال بر اهمیت تفاوت هر محیط با سایر محیط ها تاکید دارد. او هویت را توجه به شخصیت فردی هر محیط و پرمیز از یکنواختی و تشابه محیط های شهری از طریق به جلوه درآوردن ویژگی های خاص هر محیط تعریف می کند. از نظر راپاپورت هویت قابلیت تمیز و تشخیص عنصری از عنصر دیگر است (همان). راپاپورت در زمینه ی مسئله ی هویت راه حل حوشمندانه ای را ارائه می دهد و هویت عمومی و خصوصی را تبیین می کند و معتقد است که باید دو نوع ابراز هویت از یکدیگر تشخیص داده شوند:

هویت خصوصی: تثبیت هویت برای خویشتن و نزدیکان خویش و تنها آگاهان می توانند این نمود ها را تشخیص

دهند.

هویت عمومی: نمودهای این ابراز هویت باید روشن، مکرر و شناخته شده باشند.

دارا بودن هویت خصوصی به معنای تفاوت برون گروهی است. درحالی که هویت عمومی به معنای داشتن تشابه درون گروهی است. لذا دارا بودن هویت مستلزم داشتن دو کیفیت تفاوت و تشابه خصوصیات، به طور همزمان است؛ این خصوصیات باید به گونه ای باشند که جسم شهر در عین تداوم زمانی، در حال تحول و تکامل نیط باشد و نهایتا به پیدایش کل منجر شود. در تعریف فوق سه معیار ارزیابی هویت- تمایز از غیر و تشابه با خودی، تداوم و تحول و وحدت در کثرت - به طور ضمنی بیان شده که از میان آنها، معیار تمایز از غیر و تشابه با خودی، اصل زیر بنایی است و دو معیار بعدی زیر مجموعه آن به حساب می آیند. همچنین از میان این دو معیار، ویژگی تداوم و تحول بیشتر در رابطه با معماری تک بنا مطرح است که ملحوظ داشتن این ویژگی، به شهر وحدتی می بخشد که حاصل کثرت اجزای متفاوت آن بوده و ویژگی وحدت در کثرت عینیت می یابد (خاکسار، ۱۳۸۹: ۱۱۵).

۳-۴- هویت شهری

هویت شهر مفهومی است که در فرآیند ادراک سهل و ممتنع است. در بادی امر هرکس فکر می کند که هم هویت را می فهمد و هم شهر حال آنکه در جایگاه حرفه ای و تخصصی فهم این واژه یعنی هویت و شهر بسی دشوار است. این که عامه مردم هویت شهر را به راحتی فهمیده باشند، چندان دور از ذهن نیست. به ویژه آنکه از دیدگاه روانشناسی محیط و پاره دیدگاهی از طراحی شهری، فهم ویژگی یک شهر همان چیزی است که در ذهن ناظر و شهروند تداعی می گردد. پس هر آنچه از هویت بفهمد صحیح است، اما درک متخصصین، برنامه ریزان، دست اندر کاران اجرایی دقت نظر و معیارمند بودن است. در این راستا بایستی اول این مطلب برای متخصصین کاملا روشن شود. یک شهر با مشخصه های متفاوتی تعریف و توصیف می گردد که می توان آن ها را دسته های مختلفی جای داد. مؤلفه هایی که به نوعی در ارتباط با شهر هستند و به طور متقابل در یکدیگر تاثیر می گذارند. برای شناخت شهر و مشکلات آن و نهایتا ارائه ی راه حل های مناسب در جهت تقویت هویت شهر، شناخت مؤلفه های مزبور به هویت شهر و دسته بندی آنها ضروری است (بهزادفر، ۱۳۸۷: ۳۷). یک شهر به عنوان مجموعه ای از ترکیب عوامل طبیعی، اجتماعی و محیط های شناخته شده توسط انسان، که در آن جمعیت ساکن متمرکز شده است دارای هویت خاصی است. هویتی

که شهر را از سایر شهرها متمایز می سازد و به جمعیت ساکن در آن معنا می بخشد. این شخصیت و هویت خاص، با مؤلفه های متفاوتی تعریف و توصیف می شود. " بر مبنای تفاوت شکل، محتوا و عملکرد. این مؤلفه ها که به نوعی ساختار ماهوی شهر را تشکیل می دهند، از شهری به شهر دیگر متفاوت اند. اگر این واقعیت پذیرفته شود که انسان از پدیده های ساخت خود متأثر می گردد، شهرها با تنوع هویتی شان تأثیرات گوناگونی را بر حیات جمعی شهروندان بر جای می گذارند" (وارثی، ۱۳۸۹: ۲۳).

به عقیده ی مارکولالی هویت شهری حاصل پیوند عمیق میان فرد و محیط شهری اوست... به عقیده ی وی هویت شهری تأثیری مثبت بر توانایی و اعتماد به نفس شهروندان دارد و شهروندان هر شهر را از غیر شهروندان آن متمایز می سازد (همان).

به طور کلی ویژگی های هویت شهری به شرح ذیل است:

- ۱- هویت شهر حاصل تعامل میان انسان و فضا- مکان شهری است. در این تعامل، انسان به فضا-مکان های شهری معنایی خاص می بخشد. معنایی که در یک موقعیت خاص، به انسان معنا و وحدت می بخشد.
- ۲- هویت شهری ارتباط نزدیکی با تجربه ذهنی و روانی هر فرد دارد. هویت شهری، مجموعه ای از خاطرات و آمادگی های ذهنی در زیست جهان ساکنان شهری است.
- ۳- هویت شهری، ترکیبی از مکان و زمان است. مکان جایی است که در آن هویت تجسم یافته و زمان، ظرفیتی ذهنی که در انسان می نشیند و خاطره انگیزی و خاطرات فردی و جمعی را شکل می دهد.
- ۴- هویت شهری با مفهوم حس مکان، رابطه تنگاتنگی دارد، به طوری که هر دو را می توان یکی پنداشت. حس مکان از سه وجه تشکیل شده است، یکی وجه کالبدی که جنبه ی ساختاری فضا را مد نظر قرار می دهد، یکی فعالیت، موضوع حضور انسان در فضا و عملکرد است و در نهایت وجه معنایی که در آن به احساسات ادراکی و ذهنیت فرد از فضا توجه دارد (حسینی، ۱۳۸۸: ۴۸-۴۹).

۳-۵- ضرورت شناخت هویت شهری

هویت شهر، هویت تحول مستمر انسان در محور زندگی جمعی است. شهرها و اجزاء عناصر آن ها، ابزارهای فرهنگی مؤثری هستند که با نوعی سازگاری اجتماعی بی صدا، رفتار خود و جامعه را تشکیل می دهند. در این حالت، فضایی خلق می شود که افراد و جامعه بتوانند به نحو مطلوب هنجارها و رفتارهای خود را در آن سامان دهند. شخصیت یم شهر با مؤلفه های متفاوتی تعریف و توصیف می گردد. بر مبنای تفاوت شکل، محتوی و عملکرد مؤلفه ها می توان شهرها را در گروه های مختلفی جای داد. این مؤلفه ها که به نوعی ساختار ماهوی شهر را تشکیل می دهند، از شهری به شهر دیگر متفاوت می باشند. همه ی شهرها از متغیرهایی چون پایگاه جغرافیایی، ابعاد و اندازه، شکل، تعداد و جمعیت، کیفیات بصری، کیفیات زیستی و مشابه برخوردار هستند. شهرهای مختلف می توانند بر مبنای موقعیت جغرافیایی، وضع سیاسی، ابعاد و اندازه هندسی، تعداد جمعیت، کیفیات بصری و زیستی و نحوه اندیشیدن شهروندانشان از همدیگر متمایز شوند. بنابراین شهرها و اجزاء عناصر آن می توانند هر کدام از صفات و ویژگی های فردی خاصی برخوردار باشند که معرف هویت آن هاست.

بنابراین ضرورت شناخت هویت شهرها از دو منظر قابل تأکید می باشند. اولاً، بی توجهی به هویت شهرها ممکن است عواقب ناخواسته ای را بر پیکره حیاتی شهروندان وارد آورد. ثانیاً، شناخت هویت شهرها (آنگونه که هست) می تواند تا حد زیادی به شناخت ویژگی هایی که خاص یک شهر است ختم گردد (بهزاد فر، ۱۳۸۷: ۵۶).

۳-۶- مؤلفه های موثر بر هویت شهری

عوامل تعیین کننده و جهت دهنده ی هویت شهر، مشابه شاخص های هویت انسان هستند که موضوع پژوهش و شناخت روان شناسان و جامعه شناسان قرار می گیرد. این عوامل دارای دو بعد عینی یا کالبدی و ذهنی یا روحی است که از طریق سه محیط طبیعی، مصنوعی و انسانی از همدیگر تفکیک می گردند. این عوامل، چنانچه دارای صفات اختصاصی و برجسته باشند، به عنوان عامل تاثیر گذار مثبت در هویت شهر، ایفای نقش خواهند کرد، در غیر این صورت به عوامل تاثیر گذار منفی بدل خواهند گردید (حسینی، ۱۳۸۸: ۸۳).

قبل از بحث درباره ی مؤلفه های هویتی شهرها به این نکته اشاره می گردد که در راهکارسنجی هویت شهری مفاهیمی چون بی هویتی یا هویت نداشتن معنی و مصداق ندارد. شهرها مانند همه ی موجودات و چیزهای دیگر بر مبنای صفات ممیزه ای که آن ها را از موجودات و چیزهای دیگر جدا می کند واجد هویت هستند. شهر امروز ایرانی بی هویت نیست، بلکه صفات هویتی آن را نمی توان در یک الگوی تعریف شده جای داد. یعنی شهر ایرانی امروز نه دارای الگوهای شهرهای سنتی کشور است و نه الگوی شهرهای غربی را نشان می دهد.

عناصر هویتی به لحاظ وابستگی به مؤلفه های طبیعی، انسانی، انسان ساخت از همدیگر تفکیک می شوند. در زمینه های مؤلفه های طبیعی، می توان به شرایط اقلیمی اجزاء، خصوصیات طبیعی و نظیر آن اشاره کرد. فرم و موقعیت ویژه ی شکل گیری شهرها و ساختار شهر به عنوان یک مؤلفه طبیعی شهر است که از عناصر هویتی آن محسوب می شوند. آنچه می تواند به عنوان انسان ساخت تلقی شود شامل عناصری است که ساخته ی دست بشر است همگون برج ها و مساجد، در خصوص مؤلفه های انسانی می توان به لهجه، نژاد و نظایر آن اشاره کرد.

۳-۶-۱- مؤلفه های طبیعی هویت شهر

هر شهر ی از جایگاه ویژه ی طبیعی برخوردار است که آن را از سایر شهرها متمایز می کند. ویژگی بستر طبیعی هر شهری، بخشی از هویت شهر را به تصویر می کشد که در قالب هویت طبیعی شهر قابل تعریف است. از آن جمله می توان به رشته کوه ها، کویر و معادن طبیعی گسترده در پیرامون آن شهر اشاره کرد. شناخت مؤلفه های طبیعی در شش شاخه قابل بررسی است: جایگاه کلی طبیعی (عرض و طول جغرافیایی آن شهر و شاخص های وابسته)، مؤلفه های ساختاری جغرافیایی (توپوگرافی، هیروگرافی و شاخص های وابسته)، مؤلفه های ساختاری طبیعی (رود-دره ها)، مؤلفه های حوزه ای و ساختی طبیعی (تنوع خاک، پوشش گیاهی و سرریز حوضه ها)، مؤلفه های نقطه ای (چشمه ها، تپه ها و مشابه)، مؤلفه های نقطه ای - خطی (مسیر آب و مشابه)

۳-۶-۲- مؤلفه های مصنوعی هویت شهر

هر شهری از نقطه نظر هویت ساختاری-کالبدی در لایه های مختلف زمانی قابل بررسی است. این هویت از زمانی که احتمالاً آن شهر به صورت یک روستا بوده تا امروز که به صورت یک شهر بزرگ هم عمل کند، قابل پیگیری است. متغیر های مؤلفه ی مصنوعی شاخص های هویت شهر در زیر سیستم های مختلفی قابل طبقه بندی است که به این قرار می باشند: منظر عمومی، عناصر خطی - ساختاری شاخص، شاخص های کانونی و نقطه ای شهری، شاخص های خطی - نقطه ای تاریخی و کالبدی، تک بناهای شاخص شهری، توده، حوزه ها و فضاهای شاخص شهری.

۳-۶-۳- مؤلفه های انسانی هویت شهر

این مؤلفه ها نیز متاثر از نحوه ی اعمال آداب و رسوم، اعتقادات و سیره و روش زندگی ساکنان هر شهری است و بیش از هر چیز به جنبه های مدنی شهروندان بر می گردد.

۴- تبیین نمونه موردی، شهر مشهد

۴-۱- معرفی محدوده ی مورد بررسی

شهر مشهد به عنوان دومین کلان شهر مذهبی جهان و به عنوان دومین کلان شهر ایران در شمال شرق ایران در استان خراسان رضوی واقع شده است و مرکز آن می باشد که بر اساس برآورد سال ۱۳۸۵، محدوده ای به وسعت ۱۹۵ کیلومتر مربع را به خود اختصاص داده است و پیش بینی می شود تا سال ۱۳۹۵ به حدود ۲۴۵ کیلومتر مربع برسد (رضوانی، ۱۳۸۴: ۲۷). این شهر در ۳۶ درجه و ۱۷ دقیقه عرض شمالی و ۵۹ درجه و ۳۶ دقیقه طول شرقی نسبت به مبدا گرینویچ واقع شده است و از شمال و شمال غرب به درگز و چناران، از شرق به سرخس و کلات، از جنوب شرقی به تربت جام، از جنوب و جنوب غربی به فریمان و تربت حیدریه و از غرب به نیشابور محدود می شود (همان).

۴-۲- ضرورت انتخاب مشهد به عنوان نمونه موردی

جایگاه مذهبی-تاریخی شهر مشهد در سطح فراملی، ملی، منطقه ای و محلی و تغییر و تحولات آن طی دوره های تاریخی مختلف از یک سو و تحولات کالبدی شهر به ویژه تلاش های دستگاه های مختلف مدیریت شهری در خصوص نوسازی بافت قدیمی و تاریخی آن در سال های مختلف به ویژه در دهه اخیر، ضرورت توجه به شناسایی و ثبت عناصر با ارزش شهری که در ایجاد هویت شهر نقش موثری دارند را ایجاب نموده است. زیرا عملیات نوسازی بافت از گذشته تا به حال (دهه ۱۳۱۰ تا کنون) باعث تخریب حداقل منابع میراثی نادر و با ارزش از جمله ارگ حکومتی، دروازه ها، بارو و برج های شهر و غیره گردیده است و شهر را از منابع میراثی به تدریج تهی نموده است. شهر مشهد به دلیل موقعیت زیارتی و گردشگری نیازمند حفظ و مرمت و احیای عناصر با ارزش شهری است که ممکن است برخی از آنها به لحاظ فیزیکی از بین رفته و فقط در خاطره افراد و شهروندان باقی مانده باشند، مانند تونل سبز بولوار ملک آباد، میدان شهدا و ... (رهنما، ۱۳۸۸: ۹۰).

۴-۳- شناسایی مؤلفه های هویت ساز شهر مشهد

۴-۳-۱- تعیین عناصر هویت ساز به ترتیب اولویت آن ها

در این مرحله از مردم خواسته شد که عناصر هویت ساز شهر مشهد را از نظر خودشان به دو شیوه ی ترسیمی و بیانی، ذکر کنند. نتایج این بررسی در جدول ۱ که در ذیل آمده است نشان داده شده است که در آن عناصر هویت ساز را به ترتیب اولویت شان که با توجه به نظرات مردم و دفعات تکرار می باشد، ذکر کرده ایم.

جدول شماره ۱: مؤلفه های هویت ساز شهر مشهد

نام مکان	رتبه	امتیاز(تعداد)	نام مکان	رتبه	امتیاز(تعداد)
حرم مطهر	۱	۲۷۱	میدان فردوسی	۲۲	۳۶
پارک ملت	۲	۱۵۲	کوهستان پارک	۲۳	۳۶
میدان شهدا	۳	۱۲۶	الماس شرق	۲۴	۳۶
کوهسنگی	۴	۱۱۷	خیابان شیرازی	۲۵	۳۵
وکیل آباد	۵	۹۶	میدان استقلال	۲۶	۳۴
خیابان طبرسی	۶	۷۲	خیابان دانشگاه	۲۷	۳۲
طرقبه	۷	۶۶	ترمینال	۲۸	۳۱
احمدآباد	۸	۶۶	باغ نادری	۲۹	۳۱
تقی آباد	۹	۶۲	چهار راه شهدا	۳۰	۳۰
ملک آباد	۱۰	۶۲	خیابان نواب صفوی	۳۱	۳۰
خیابان امام رضا	۱۱	۶۰	بازار رضا	۳۲	۲۷
فلکه ی آب	۱۲	۵۶	فرودگاه	۳۳	۲۵
فلکه ی پارک	۱۳	۵۴	پنج راه	۳۴	۲۵
شاندیز	۱۴	۵۱	میدان توحید	۳۵	۲۲
سجاد	۱۵	۴۵	قاسم آباد	۳۶	۲۰
فلکه ی زد	۱۶	۴۴	خیابان سعدی	۳۷	۱۹
دانشگاه فردوسی	۱۷	۴۳	۱۷ شهرپور	۳۸	۱۹
راه آهن	۱۸	۴۰	بولوار مصلی	۳۹	۱۸
فلکه ی برق	۱۹	۳۸	خسروی	۴۰	۱۴
آرامگاه فردوسی	۲۰	۳۷	گنبد سبز	۴۱	۱۳
خواجه ربیع	۲۱	۳۷	خیابان ارگ	۴۲	۱۱

مآخذ: نگارنده

همانطور که از جدول ۱ برداشت می شود حرم مطهر رضوی از نظر اعضای نمونه مهمترین عنصر هویت ساز مشهد می باشد و بعد از حرم مطهر عناصری همچون پارک ملت، میدان شهدا، کوهسنگی و ... به عنوان مهمترین عناصر هویت ساز شناخته شده اند در ضمن جدا از ۴۲ مورد فوق که اعضای نمونه به آنها اشاره کرده اند چندین مورد دیگر نیز وجود دارد که مورد اشاره شهروندان قرار گرفته اند اما به دلیل پایین بودن فراوانی آن ها از ذکر آنها صرف نظر کرده و به همین ۴۲ مورد بسنده می کنیم.

در ضمن با توجه به محاسبات انجام شده توسط نرم افزار SPSS مشاهده شد که بیشترین عواملی که بر روی میزان اشاره ی مردم به یک عنصر خاص تأثیر گذار است عبارتند از میزان بزرگی عنصر از لحاظ ابعاد فیزیکی و کالبدی، میزان استفاده از عناصر، دسترسی به آنها و هم چنین نقش مدیریت شهری بر روی آن ها می باشد. به این معنی که این معیارها با میزان اشاره به عناصر رابطه ی مستقیم دارد.

همانطور که قبلا ذکر شده است مؤلفه های هویت ساز شهری در سه گروه مؤلفه های طبیعی، مصنوعی و انسانی قرار می گیرند. در زیر به ذکر این مؤلفه ها با توجه به جدول ۱ می پردازیم:

۴-۱-۳-۱- مؤلفه های طبیعی

مؤلفه های طبیعی هویت سازی که شهروندان مشهد به آن ها اشاره کرده اند کوهسنگی، طرqbه و شانديز می باشد که به ترتیب رتبه های ۴، ۷ و ۱۴ را به خود اختصاص داده اند. البته لازم به ذکر است که پارک کوهسنگی در زمره ی مؤلفه های مصنوعی نیز به حساب می آید.

همانطور که در جدول ۱ مشخص شد این عناصر تأثیر بالقوه ای بر ادراک شهروندان داشته اند تا توانسته اند امتیاز قابل توجهی را برای خود کسب کنند ولی با رجوع به این نقاط متوجه می شویم که کوهسنگی مشهد هم اکنون از شرایط مساعدی برخوردار است و روز به روز نقش پر رنگ تری را به عنوان یک مؤلفه ی طبیعی در شهر ایفا می کند ولی طرqbه و شانديز که دیری از جدایی شان از شهر مشهد نمی گذرد و تبدیل به یک شهرستان شده اند چطور می توانند نقش موثری را در هویت شهر مشهد ایفا کنند در حالیکه دیگر به مشهد تعلق ندارند و در سال های آینده یعنی زمانی که شهروندان شهر را کودکان امروز تشکیل می دهند اثری از این نقاط ییلاقی مشهد در ذهن ها باقی نخواهد ماند. مسلماً بعد از این شهروندان مشهد تعلق مکانی خود را نسبت به این نقاط از دست خواهند دارد و دو عنصر طبیعی شهر مشهد به دلیل تصمیمات نسنجیده و یک طرفه ای که از سوی مدیریت شهری گرفته می شود رنگ می بازند و هویت شهر مشهد را به شدت تحت تأثیر قرار می دهد. با توجه به نتایج به دست آمده از طریق همبستگی های صورت گرفته این نکته به اثبات می رسد که مدیریت شهری با رابطه ی مستقیمی که بر تأثیر گذاری بر عناصر دارد مسبب و بانی این امر می باشد.

۴-۱-۳-۲- مؤلفه های مصنوعی

مؤلفه های مصنوعی هویت سازی که شهروندان مشهد به آن ها اشاره کرده اند و از فراوانی بیشتری نسبت به سایر مؤلفه ها برخوردار می باشند و شرح آنها در بالا رفته است به ترتیب به قرار زیر می باشند:

حرم مطهر رضوی، پارک ملت، میدان شهدا، پارک کوهسنگی، بولوار وکیل آباد، خیابان طبرسی، خیابان احمد آباد، میدان شریعتی (تقی آباد)، باغ- میدان و بولوار ملک آباد، خیابان امام رضا، فلکه ی آب، میدان آزادی، خیابان سجاد، میدان زد، دانشگاه فردوسی، راه آهن، فلکه ی برق، آرامگاه فردوسی، خواجه ربیع، میدان فردوسی، کوهستان پارک، الماس شرق، خیابان شیرازی، میدان استقلال، خیابان دانشگاه، ترمینال، باغ نادری، چهارراه شهدا، خیابان نواب صفوی، بازار رضا، فرودگاه، پنجراه، میدان توحید، قاسم آباد، خیابان سعدی، میدان ۱۷ شهریور، بولوار مصلی، خسروی، گنبد سبز، خیابان ارگ

می توان عناصر مصنوعی بالا را به ترتیب در گروه های زیر قرار داد:

۴-۱-۳-۱-۲- تک بناهای شاخص شهری

حرم مطهر رضوی، آرامگاه فردوسی، خواجه ربیع، الماس شرق، ترمینال، باغ نادری، بازار رضا، گنبد سبز، راه آهن

۴-۱-۳-۱-۳- عناصر خطی - ساختاری

بولوار وکیل آباد، خیابان طبرسی، خیابان احمد آباد، بولوار ملک آباد، خیابان امام رضا، خیابان سجاد، خیابان شیرازی، خیابان دانشگاه، خیابان نواب صفوی، خیابان سعدی، بولوار مصلی، خیابان خسروی، خیابان ارگ

۴-۳-۱-۲-۳- شاخص های کانونی و نقطه ای شهر

پارک ملت، میدان شهدا، پارک کوهسنگی، میدان شریعتی، میدان ملک آباد، فلکه آب، میدان آزادی، میدان زد، فلکه ی برق، میدان فردوسی، میدان استقلال، پنج راه، میدان توحید، میدان ۱۷ شهریور و گنبد سبز

با توجه به به مطالبی که ذکر آن ها در بالا رفت متوجه می شویم که عناصر خطی و شاخص های کانونی و نقطه ای بیشترین تأثیر را در ذهن شهروندان دارند و لذا شهروندان با این عناصر بیشتر احساس این همانی می کنند. به نظر می رسد که بیشتر عناصر ذکر شده در بالا صرفاً به این علت انتخاب شده اند که یا شهروندان بیشتر از آن ها عبور کرده اند یعنی محل تردد روزمره آن ها بوده است و یا اینکه در پیرامون محل زندگی آن ها واقع شده اند. اما به خوبی می دانیم که این دلایل بدترین حالت ممکن برای احساس این همانی با فضاست چرا که نشان می دهد که این عناصر (خیابان ها و میادین) به خودی خود هویت ساز نمی باشند و تنها تردد شهروندان است که باعث می شود این عناصر در ذهن آن ها ماندگار شود.

۴-۳-۱-۳- مؤلفه های انسانی

همانطور که می دانیم مؤلفه های انسانی هویت ساز شهری عبارتند از تبار و نیاکان، زبان و گویش های محلی، اوضاع دینی و مذهبی و عقاید و آداب و رسوم می باشند. از میان این مؤلفه ها آنچه بیش از همه در شهر مشهد مهم و ضروری به نظر می رسد، گویش مشهدی می باشد که هر روزه نقش آن در بین شهروندان کم رنگ و کم رنگ تر می شود که نتایج بررسی های صورت گرفته به شرح جدول ذیل می باشد

جدول شماره ۲: جایگاه لهجه و گویش مشهدی در بین شهروندان شهر مشهد

لهجه و گویش مشهدی	فراوانی	درصد فراوانی
استفاده می شود	۲۲۱	۵۵.۲
استفاده نمی شود	۱۲۱	۳۰.۲
به صورت متوسط استفاده می شود	۳	۰.۸
فراموش شده است	۵۵	۱۳.۸
کل	۴۰۰	۱۰۰

مأخذ: نگارنده

شاید در نگاه اول به جدول ۲ به این نتیجه برسیم که شهروندان مشهدی از لهجه شیرین مشهدی استفاده کرده و آن را در طی سال ها زنده نگه داشته اند. اگرچه ۵۵.۲ درصد از شهروندان معتقد بوده اند که لهجه مشهدی توسط شهروندان این شهر استفاده می شود ولی باید توجه داشت ۴۵ درصد مردم به عدم استفاده و یا حتی فراموش شدن آن توسط مردم رأی داده اند و این مقدار اندکی نیست و تنها مقدار ناچیزی با نظر اکثریت تفاوت دارد. پس می توان این را نوعی زنگ خطری در نظر گرفت، که رفته رفته و در گذر تاریخ لهجه مشهدی دارد به تاریخ می پیوندد، این در حالی است که سایر هم وطنانمان در دیگر شهرها به لهجه و گویش خود افتخار کرده و در نقاط مختلف از آن استفاده می کنند و با حفظ این امانتی که از نسل های گذشته به آن ها محول شده زمینه رشد و تثبیت لهجه خود را فراهم می کنند. از این میان می توان به لهجه های اصفهانی، ترکی، شیرازی و .. اشاره کرد. نکته ی قابل توجه اینجاست که برای یافتن مقصر باید به خود رجوع کنیم و خود را مقصر بدانیم تا جایی که تعدادی از مصاحبه شوندگان بعد از فراموش شدن لهجه مشهدی توسط شهروندان با خوشحالی و لفظ خوشبختانه استفاده می کنند!!!!

۵- نتیجه گیری

همانطور که بررسی شد و انتظار می رفت حرم مطهر رضوی هویت ساز ترین عنصر شهر مشهد شناخته شده است و سایر عناصر با فاصله ی زیادی نسبت به حرم مطهر قرار گرفته اند و این نشان دهنده ی شکاف بسیار زیاد بین مؤلفه های هویت ساز شهر می باشد. از طرف دیگر مشاهده می کنیم که بیشتر این مؤلفه ها در زمره ی عناصر نقطه ای یا کانونی و خطی قرار می گیرند به این معنی که اغلب عناصر هویت ساز شهر مشهد خیابان ها و گرہ ها می باشند که با توجه به امتیاز اندک بیشتر آن ها می توان اینگونه دریافت نمود که این عناصر تنها به خاطر تکرار در استفاده در ذهن مردم جای گرفته اند و آن ها به خودی خود نتوانسته اند به یک مؤلفه ی هویت ساز تبدیل شوند. همچنین می توان به این نکته اشاره کرد که گرچه باغ نادری که یکی از قدیمی ترین عناصر شهر می باشد، در فاصله ای نزدیک نسبت به حرم مطهر قرار گرفته است و زمینه برای تبدیل شدن به یکی از عناصر قوی هویت ساز شهر مشهد برای آن فراهم است ولی در رتبه ۲۹ قرار گرفته است. می توان نتیجه گرفت که در شهر مشهد عناصری که به واقع می توانند جزء عناصر مهم هویت ساز شهر باشند جای خود را به خیابان ها و میادین که صرفاً نقش ترافیکی دارند، داده اند. لذا بهتر است با تقویت و رسیدگی بیشتر به عناصر تاریخی شهر که ریشه در فرهنگ و تاریخچه ی شهر مشهد دارند، آن ها را از جایگاه فعلی شان به جایگاهی که در سابق داشته اند برسانیم و با رسیدگی به سایر نقاط این شکاف به وجود آمده را برطرف نموده تا بتوان از پتانسیل های شهر مشهد که دومین کلان شهر مذهبی جهان و دومین کلان شهر ایران می باشد و نقش بین المللی دارد، حداکثر استفاده را نمود.

منابع

- ۱- الکساندر، کریستوفر، ۱۳۸۱، معماری و راز جاودانگی، ترجمه ی مهرداد قیومی، تهران، انتشارات دانشگاه شهید بهشتی
- ۲- بهزاد فر، مصطفی، ۱۳۸۷، هویت شهر (نگاهی به هویت شهر تهران)، تهران، مؤسسه ی نشر شهر
- ۳- جنکینز، ریچارد، ۱۳۸۱، هویت اجتماعی، ترجمه ی تورج یاراحمدی، تهران انتشارات شیرازه
- ۴- حسینی، کمال الدین، ۱۳۸۸، هویت شهری، مشهد، انتشارات به نشر
- ۵- حافظ نیا، محمد رضا، ۱۳۸۳، مقدمه ای بر روش تحقیق در علوم انسانی، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه ها، تهران، انتشارات سمت
- ۶- خاکسار، ندا، ۱۳۸۹، هویت معماری؛ تبیین معنای هویت در دوره های پیشامدرن، مدرن و فرامدرن، نشریه ی هویت شهر، شماره ی ۷.
- ۷- دهخدا، علی اکبر، ۱۳۷۲، لغتنامه، تهران، انتشارات دانشگاه تهران
- ۸- رضوانی، علیرضا، ۱۳۸۴، در جست و جوی هویت شهری مشهد، وزارت مسکن و شهرسازی، انتشارات بهجت
- ۹- رهنما، محمد رحیم، ۱۳۸۸، شناسایی نقاط با ارزش شهری، مشهد، انتشارات جهاد دانشگاهی
- ۱۰- قطبی، علی اکبر، ۱۳۸۷، مفهوم هویت و معماری امروز ایران، آینه ی خیال، شماره ی ۱۰
- ۱۱- گیدنز، آنتونی، ۱۳۷۸، جامعه شناسی، ترجمه ی منوچهری صبوری، تهران، نشر نی
- ۱۲- معین، محمد، ۱۳۸۱، فرهنگ فارسی، تهران، سرایش
- ۱۳- نوربرگ شولتز، کریستیان، ۱۳۷۷، فلسفه ی فضای معماری، ترجمه ی ابوالقاسم سید صدر، تهران، بیلبانی

- 14- Oktay, D. (1998). Urban spatial patterns and local identity: Evaluation in a Cypriot Town. *Open House International*, 23, 17.
- 15- Neill, W. J. (2004). *Urban Planning and Cultural Identity*. New York: St Edmundsbury Press.
- 16- M. E. Baris, L. Uckac, A. Uslu. (2009). Exploring public perception of urban identity: The case of Ankara, Turkey. *African Journal of Agricultural Research*, 4, 724-735.
- 17- Appleyard, A. J. (1987). *Toward an Urban Design Manifesto*. APA, 115.